

3 АДЧУВАННЕМ МАСТАЦКАГА СЛОВА

Шур В. Уласнае імя ў мастацкім тэксце: манаграфія. – Мазыр: УА “МДПУ імя І.П. Шамякіна”, 2010. – 207 с.

Імя доктара філалагічных навук прафесара Васіля Шура добра вядома ў нашай краіне як руплівага, тонкага даследчыка мовы беларускай мастацкай літаратуры. На працягу не аднаго дзесяцігоддзя вучоны карпатліва даследуе анамастычныя адзінкі ў мове мастацкага твора. На рахунку гэтага таленавітага мовазнаўцы шэраг манаграфічных прац і вучэбных дапаможнікаў, прысвечаных праблеме анамастыкі. Сярод іх: “З гісторыі ўласных імёнаў” (Мінск, 1993), “Беларускія ўласныя імёны: беларуская антрапаніміка і тапаніміка” (Мінск, 1998), “Анамастычная лексіка ў беларускай мастацкай літаратуры” (Мінск, 2002), “Онім у мастацкім тэксце” (Мінск, 2006), “Уласныя імёны ў прасторы і часе” (Мінск, 2008). Апрача гэтага вучоны апублікаваў рад навуковых артыкулаў у такіх аўтарытэтных беларускіх часопісах, як “Польмя”, “Малодосць”, “Роднае слова”, “Беларуская мова і літаратура”. Дзесяткі артыкулаў і матэрыялаў змешчана ў навуковых і навукова-метадычных выданнях і зборніках канферэнцый. У гэтых працах даследчыкам комплексна апісаны онімы (уласныя асабовыя імёны, прозвішчы, мянушкі, псеўданімы, тапонімы) як неад’емны кампанент мастацкага тэксту і як выразныя стылёваўтваральныя і вобразна-выяўленчыя сродкі.

І вось новая, чаканая праца. На гэты раз – манаграфія пра ўласнае імя ў мастацкім тэксце.

Ва ўводзінах сцісла, але даволі акрэслена паказана, што ў беларускім мовазнаўстве пачатку ХХІ ст. прыкметна ўзрасла цікавасць да праблем анамастыкі ўвогуле і літаратурнай анамастыкі ў прыватнасці – новага кірунку беларускай лінгвістыкі, на ўзнікненне, станаўленне і развіццё якога значны ўплыў аказалі працы самога В. Шура. Акрамя таго адзначаецца, што ў манаграфічным даследаванні онімы ў творах беларускай мастацкай літаратуры разглядаюцца “не толькі як словы для звычайнай ідэнтыфікацыі літаратурных персанажаў, аб’ектаў навакольнай рэчаіснасці”, але і з улікам іх прызначэння, што тлумачыцца “мастацка-эстэтычнымі мэтамі, жанравай спецыфікай твора, аўтарскай задумай, пэўнай сюжэтай сітуацыяй” (с. 4).

Асноўная частка манаграфіі пачынаецца з выяўлення асаблівасцей анамастыкону аповесці Я. Коласа “Дрыгва”. Тлумачыцца сутнасць назвы твора, у якой сумяшчаюцца і прамое значэнне (“багністая мясціна”), і сімвалічнае (*дрыгва* – увасабленне смерці для акупантаў, тых, хто імкнуўся паквапіцца на Палессе, заняволіць яго народ). Паводле падліку вучонага, у творы выкарыстана больш за 130 самых розных онімаў, сярод якіх – назвы вёсак, мястэчак, хутароў, засценкаў (*Віркуцце, Высокая Рудня, Ганусы, Цернішчы, Макушы, Замосце*), гарадоў (*Петрыкаў, Рэчыца, Смаленск, Масква, Мазыр, Кіеў, Гомель, Астрахань, Варшава*), мікратапонімы (найменні ўрочышчаў, палёў, узгоркаў, сенажацяў, лугавін: *Глухі востраў, Гудараў лог, Доўгі брод*), гідронімы (*Днепр, Прыпяць*), урбанонімы (назвы астрогаў, касцёлаў і інш.: *Мазырскі астрог, Гарадышчанскі касцёл*) і інш.

Разглядаючы онімы, даследчык акцэнтуюе ўвагу на іх мастацкай ролі ў тэксце твора. У прыватнасці, адзначаецца, што некаторыя онімы ўжываюцца персана-

жамі ў скажонай форме – як своеасаблівы мастацкі прыём іх маўленчай характарыстыкі або сродак дасягнення камічнага эфекту (*Ангелька* – аказіянальны варыянт-дэмінітыў ад афіцыйнай назвы *Англія, Апонія* – літ. *Японія*).

Асобныя онімы (антрапонімы) у аповесці абыгрываюцца з асацыятыўна блізкімі словамі, у выніку чаго аднаўляецца ўнутраная форма аднаго з кампанентаў (зыходнага) паранамазійнай бінармы і ўтвараецца паранамазійны каламбур: Букрэі: – *Ты хто? – Дарвідошка – адказаў прыведзены чалавек. – Дарвідошка ці дацягнідошка? – гэта няважна...* Дарвідошка, пакрыўджаны на Букрэя за тое, што той зрабіў спробу выявіць “сапраўдную” сутнасць яго прозвішча, пытаецца: *А калі б я быў... Данясібервяно, то ці не ўсё табе адно?* Утвораная персанажам складаная форма прозвішча абыгрываецца з зыходнай формай пляхам замены ў ёй кампанентаў (частак) іншымі, тэматычна або асацыятыўна звязанымі з імі. Такім чынам, прозвішча *Дарвідошка*, паводле В. Шура, “асацыятыўна ўзбагачанае” і “па структуры нагадвае выраз *адарві дошку*” (с. 12).

Выяўляецца адна з адметных асаблівасцей творчай манеры Я. Коласа – ужыванне ў аповесці антрапоніма або двух антрапонімаў (імя і прозвішча) у спалучэнні з тапанімічнай назвай як аднаго намінацыйнага цэлага: *Кандрат Крутлы з Высокай Рудні; Марка Балук з-пад Цернішч; Цімох Будзік з вёскі Карначы* і інш.

Глыбока, з пранікненнем у сутнасць (унутраную форму) онімаў разглядаюцца гэтыя адзінкі ў раздзеле “Анамастыкон рамана Андрэя Мрыя «Запіскі Самсона Самасуя»”. На думку аўтара манаграфіі, наўрад ці ёсць у беларускай мастацкай літаратуры савецкага перыяду пісьменнікі, у творах якіх “так наглядна, паслядоўна і выразна, як у А. Мрыя, прасочвалася ўважлівае і мэтанакіравана прадуманае стаўленне мастака да выбару онімаў, якія ў сваёй сукупнасці ствараюць анамастычную прастору цэлага твора з улікам аўтарскай канцэпцыі, жанру, мастацкага метадз, часу яго напісання, этнакультурнага рэгіёна, які абраны пісьменнікам як аб’ект мастацкага адлюстравання” (с. 20–21).

Для стварэння сатырычных вобразаў А. Мрый, як пераканаўча паказвае В. Шур, па-майстэрску выкарыстоўвае адпаведныя вербальныя сродкі. Так, у рамане шырока ўжываюцца гаваркія прозвішчы, большасць якіх утворана ад апелятываў – назваў рыб і іншых жывёлін. Такія прозвішчы, як правіла, камічна афарбаваныя, паколькі ў іх “ажыўляецца” значэнне і/або экспрэсія, характэрныя для апелятыўнай утваральнай асновы прозвішча: старшыня райвыканкама *Сом*, вінны кантралёр *Смятана-Бурчайла*, старшыня прафбюро *Мілёнак*, справавод *Арон Шык*, сялянка *Суклета Жлоба*, ветфельчар *Бялхвосцік*, тэлефаніст *Свердзялюк*, селянін *Яўтух Абжэра*, “смазлівая божая цёлачка” *Анэля Цыцоха*, аграном *Агнісіцік* і інш.

Гаваркія прозвішчы могуць стаць асновай стварэння каламбураў: абыгрываюцца семантычна празрыстыя онімы з сугучнымі адзінкамі. Параўн.: доктар *Крутагалоў* і фразеалагізм *адкруціць галаву* – ‘забіць, знішчыць’: “...доктарша ... пасхала ў адпачынак, а доктар Крутагалоў (каб яму галаву адкруціла) паехаў на эпідэмію трасцы” (с. 28).

Удала абыграна ў рамане і прозвішча бухгалтара *Ліна*. “...толькі *Торба паспрабаваў “зразумець” Ліна і абараніць прынцыпы вольнага каханья: – Ліна? Кожны з нас лін...*” Як справядліва адзначаецца ў манаграфіі, “у выніку таўталагічнага супастаўлення ўласнага і агульнага назоўнікаў агаляецца ўнутраная сутнасць семантычна выразнага і асацыятыўнага оніма” (с. 29), этымалагізуецца прозвішча, суадносіцца з прамым значэннем пакладзенага ў аснову яго апелятыва (*лін*, як вядома, рыба тлустая, слізкая).

Для стварэння іроніі выкарыстоўваецца такі мастацкі прыём, як скажэнне натуральных беларускіх прозвішчаў: “*Курапата быў высокі, шкілетны чалавек, з безнадзейна выцягнутым абліччам, калі нас знаёмлі, першы назваў сябе Курьца з націскам на «ы»*” (с. 30).

Камічна афарбаваным з’яўляецца і прозвішча судзі *Торбы*, местачковага “філосафа”. Цалкам падзяляем думку В. Шура, што няма падстаў, як гэта лічаць некаторыя даследчыкі, дадзенае прозвішча словаўтваральна звязваць з апелятывам *торба* ў значэнні ‘невялікі мяшок’ (звычайна з саматканай тканіны). Сапраўды, семантыку апелятыва “трэба разумець крыху шырэй”: як сімвал жабрацтва, бо “мова местачковага філосафа давяла яго да торбы, пусціла з торбай па свеце” (с. 32).

Камічныя асацыяцыі выклікае і клічка пародзістай сучкі *Мілэдзі*, якая належаў бухгалтару райвыканкама Ліну, паколькі ў свядомасці чытача яна звязваецца з экзатызмам *мілэдзі* (тытул знатнай замужняй жанчыны або жонкі лорда ў Англіі, а таксама ветліва-пачцівы зварот да яе).

У функцыі стварэння камічнага эфекту ўжываецца онім-наватвор *Тэрорчык* (сын Анэлі, жонкі начальніка міліцыі). Па-першае, гэтая форма мае не ўласцівы ёй ва ўзуальным ужыванні дэмінітыўны суфікс. Па-другое, імя “выразна кантрастуе з мясцовымі, пераважна “сялянскімі” гутарковымі імёнамі” (с. 34) іншых персанажаў з Шапялёўкі.

Шэраг анамастычных найменняў выкарыстаны ў рамане з сарказмам. Яскравым прыкладам можа быць *Лізка нацый* – назва Лігі нацый, якую Самсуй ужыў (“каб быць больш зразумелым”), выступаючы перад сялянамі. У такім перайначванні, як справядліва адзначаецца ў манаграфіі, “этымалагізуецца онім”, першы яго кампанент збліжаецца з дзеясловам *лізаць* – перан. зневаж. ‘цалаваць’ (с. 35).

Разглядаючы анамастыкон у паэтычных творах У. Верамейчыка (“лірнік Палесся”), аўтар манаграфіі аналізуе шматлікія айконімы (назвы палескіх вёсак, мястэчак, іншых пасяленняў), мікратапонімы, урбанонімы, гідронімы – найменні, што яскрава адлюстроўваюць “асабліваці палескай флоры і фаўны, перадаюць гістарычную павязь пакаленняў, каларыт гераічнага і трагічнага мінулага і сучаснага” (с. 41). Звернута ўвага, што некаторыя гідронімы і айконімы набылі ў паэтычных творах сімвалічны змест і іншыя канатацыйныя прырашчэнні. Робіцца выснова, што паэтонімы выконваюць розныя мастацкія функцыі, напрыклад узмацняюць эмацыйны лад твораў (калі яны паўтараюцца або з’яўляюцца асновай рыфмы), выступаюць вызначальнымі тэкстаўтваральнымі адзінкамі і інш.

Прааналізаваныя ў працы прыклады яскрава сведчаць, што адна з адметных асаблівасцей у выкарыстанні анамастычных адзінак у паэтычных творах Г. Дашкевіч – адухаўленне, персаніфікацыя шматлікіх мясцовых айконімаў, гідронімаў, мікратапонімаў.

Належная ўвага ў манаграфіі надаецца разгляду онімаў і іх ролі ў мастацкіх творах знакамітага беларускага мовазнаўцы, майстра слова Ф. Янкоўскага, годным вучнем якога з’яўляецца і аўтар гэтага манаграфічнага даследавання – прафесар В. Шур. У прыватнасці, адзначаецца, што ў сваіх літаратурных творах Ф. Янкоўскі даволі прадумана (асэнсавана) выкарыстоўваў анамастычныя адзінкі, каб праз іх умела данесці да чытача “багаці чалавечы думак, прыгажосць і дасканаласць роднай мовы” (с. 71). Письменнік, які надзвычай тонка адчуваў роднае слова, у апошнія гады свайго жыцця выступаў супраць знявечання традыцыйных беларускіх назваў: “*Не Нэсвіж, а Нясвіж, не Рогава, а Рагавá, не Аспівічы, а Аспівічы, не Неман, а Нёман, не Талачыно, а Талачын, не Мсціслаўль, а Мсціслаў. Няма падставы гаварыць і пісаць Браслаўль, а карыстацца назвай Браслаўе, як і Заслаўе*” (с. 68).

Як вынікае з манаграфіі, у мастацкіх творах пісьменнік спыняе ўвагу чытача на тых варыянтах беларускіх тапонімаў, імёнаў, якія з'яўляюцца тыповымі для беларусаў, засведчаны не толькі ў фальклорных запісах, але і ў іншых беларускіх пісьменнікаў. Параўн., напрыклад: *Навагрудчына* і *Наваградчына* (у Я. Коласа, Я. Брыля), *мінчанін* і *мінчук* (прозвішча *Мінчук*), *пінчанін* і *пінчук* (*Пінчук*); таксама: *градзянчук* і *Градзянчук*, *мазырчук* і *Мазырчук*.

Дзякуючы Ф. Янкоўскаму ў актыўны ўжытак увайшоў выраз “гаваркое слова”, якое не толькі называе пэўную рэалію, але і вобразна характарызуе яе. Да такіх слоў адносяцца як агульныя адзінкі (тыпу *пустадомак*, *дабралзей*), так і амамастычныя (напрыклад, *Мілавіца*, *Згода*, *Аснежыца*, *Гасцілавічы*, *Любань* і інш.).

Паводле назіранняў В. Шура, у творах пісьменніка можна знайсці разнастайныя лінгвістычныя, гістарычныя, этнаграфічныя каментарыі і тлумачэнні да такіх, напрыклад, амамастычных варыянтаў, як: *Гродна* – *Гародня*, *Наваградак* – *Навагрудак* – *Наваградчына*, *Петрыкаў* – *Петрыкоў*, *Маладзечна* – *Маладэчна*, *Слуцак* – *Слуцк* – *Случчына*, *Орша* – *Ворша*, *Петрыкаўшчына* – *Петрыкоўшчына*, *Бярэзань* – *Беразіна* – *Беразіно*.

У манаграфіі ўпершыню ў беларускім мовазнаўстве аналізуюцца онімы як алузійныя кампаненты мастацкага тэксту, г. зн. перанесеныя ў мастацкі твор з раней апублікаваных твораў іншых аўтараў. У выніку новаму персанажу перадаецца інфармацыя, замацаваная за сваім літаратурным папярэднікам. Параўн.: *Кашчэй* – іранічная мянушка панямонскага ўрадніка з трылогіі Я. Коласа “На ростанях” і міфалагічны *Кашчэй* – кашчавы і злы стары, які валодае таямніцай даўгавечнасці і незлічоным багаццем.

Шмат цікавых назіранняў можна знайсці ў раздзеле, прысвечаным комплекснаму даследаванню двойных прозвішчаў, якія з'яўляюцца адмысловым мастацкім сродкам характарыстыкі персанажаў. Так, у драме Я. Коласа “Вайна вайне” сустракаецца двойное экспрэсіўнае прозвішча, што складаецца з дзвюх “гаваркіх” частак, якія выклікаюць камічныя асацыяцыі, – *Будан-Рыльскі*. *Алесь: Будан-Рыльскі! Удалае імя! Будан-Бруднае Рыла!* Параўн.: *будан* – ‘буда з галля’ і *рыла* (→ *рыльскі*) – ‘лыч у свінні’, а таксама груб. ‘твар чалавека’. В. Шура падрабязна разглядае сутнасць гэтага шляхецкага паводле структуры прозвішча, якое служыць для ідэнтыфікацыі зямскага начальніка, афіцэра царскай арміі, зацятага прыхільніка старога рэжыму. У прыватнасці, даследчык не без падстаў адзначае, што рэплікай Алеся драматург выяўляе “канатацыйны бок оніма”: у выніку супастаўлення кампанента антрапоніма (*Рыльскі*) з паранамазам *Рыла* гэтае “знешне высакароднае прозвішча” набывае зніжаную канатацыю і, такім чынам, “выразна кантрастуе з афіцыйным варыянтам гэтага сацыяльна падвышанага оніма” (с. 153, 154).

Кніга В. Шура зручная для выкарыстання, паколькі ў канцы яе ёсць паказальнік прааналізаваных онімаў (уласных імёнаў, прозвішчаў, мянушак, псеўданімаў). Яна вызначаецца тонкім, кваліфікаваным аналізам амамастычнага матэрыялу. Як вынікае з анатацыі, манаграфія разлічана на студэнтаў ВНУ, навуковых супрацоўнікаў, аспірантаў, выкладчыкаў. Няма сумнення, што ў ёй шмат цікавага для сябе знойдзе таксама настаўнік роднай мовы і літаратуры, паколькі прааналізаваны фактычны матэрыял мае пэўнае дачыненне і да твораў для абавязковага або пазакласнага вывучэння ў сярэдняй школе.

Васіль Рагаўцоў, загадчык кафедры беларускай мовы
Магілёўскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А.А. Куляшова,
доктар філалагічных навук, прафесар